

Запобігання корупції в органах державної влади України: роль адміністративного права

*Пироговська Віра Олександрівна¹, Предместніков Олег Гарійович²,
Гончарук Ольга Володимирівна³*

Опубліковано	Секція	УДК
05.01.2024	Право	342.9:328.185

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10468733>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Корупція є однією з найсерйозніших проблем українського суспільства і становить реальну загрозу національній безпеці та державності України, її політичному та соціально-економічному розвитку, становленню та підтримці засад демократії та правової держави. У дослідженні проаналізовано сучасний стан корупції в Україні на основі нормативно-правової бази та практики її застосування. Виявлено проблеми в антикорупційній діяльності держави та запропоновано унікальне бачення шляхів подолання корупції у зв'язку із актуальністю даної проблематики. В основних результатах дослідження виявлено, що Україна володіє унікальним законодавством та інституціями в галузі запобігання та боротьби з корупцією, які не мають аналогів у жодній іншій країні. На сьогодні існують випадки корупції в державних органах, які потребують вирішення. Для забезпечення реалізації ефективної національної антикорупційної політики видається важливим запровадження системи покарання за корупцію та корупційні правопорушення. З'ясовано, що корупція в Україні має тривалу й багатогранну історію і торкається не лише державних службовців, а й приватний сектор та багато інших сегментів суспільства. Доведено, що запобіганню корупції має надаватися абсолютний пріоритет над іншими заходами боротьби з цим явищем. Боротьба з корупцією не може визначатися одноразовою кампанією. Україна може лише частково подолати цю проблему за допомогою значних зусиль держави та громадянського суспільства в майбутньому. У висновках подано перспективи подальших методів подолання корупції в Україні, яка пов'язана з реалізацією системи, що складається з трьох компонентів: заява політичної волі на подолання корупції в Україні та дотримання принципу невідворотності юридичної відповідальності; ефективна взаємодія антикорупційних органів; спроби усунення недоліків антикорупційного законодавства та пом'якшення його суворості. Інформацію у статті можуть використовувати фахівці правничого напрямку для подальших розробок.

¹ кандидат юридичних наук, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації, гуманітарно-педагогічний факультет, Національний університет біоресурсів і природокористування, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3339-8417>

² доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, вул. Наукового містечка, 59, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8196-647X>

³ кандидат юридичних наук, доцент, кафедра порівняльного і європейського права, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, вул. Юрія Ілленка, 36/1, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3264-7047>

Ключові слова: корупція, аналіз стану, протидія, законодавче врегулювання, сучасний стан.

Prevention of corruption in state authorities of Ukraine: the role of administrative law

Annotation. Corruption is one of the most serious problems of Ukrainian society and poses a real threat to the national security and statehood of Ukraine, its political and socio-economic development, establishment and support of the foundations of democracy and the rule of law. The study analyzes the current state of corruption in Ukraine based on the legal framework and the practice of its application. The author identifies problems in the anti-corruption activities of the state and offers a unique vision of ways to overcome corruption in connection with the relevance of this issue. The main results of the study revealed that Ukraine has unprecedented legislation and institutions in the field of prevention and fight against corruption, which have no analogues in any other country. At the moment, there are cases of corruption in state bodies that need to be resolved. In order to ensure the implementation of an effective national anti-corruption policy, it seems important to introduce a system of punishment for corruption and corruption offenses. It has been found that corruption in Ukraine has a long and multifaceted history and affects not only civil servants, but also the private sector and many other segments of society. Ukraine's anti-corruption legislation is still under development, and its development should be based on the positive experience of other countries. It has been proven that the prevention of corruption should be given absolute priority over other measures to combat this phenomenon. The fight against corruption cannot be defined by a one-time campaign. Ukraine can only partially overcome this problem with the help of great efforts of the state and civil society in the future. The conclusions provide prospects for further methods of overcoming corruption in Ukraine, which is connected with the implementation of a system consisting of three components: declaration of political will to overcome corruption in Ukraine and compliance with the principle of inevitability of legal responsibility; effective interaction of anti-corruption bodies; attempts to eliminate the shortcomings of the anti-corruption legislation and soften its severity. The information in the article can be used by experts in the legal field for further development.

Keywords: corruption, state analysis, opposition, legislative regulation, current state.

Вступ

Успіх розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної та правової держави сьогодні як ніколи залежить від рішучості політиків, державних діячів і посадових осіб, а також від добросовісності кожного громадянина та громадянського суспільства загалом у боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Одним із найнебезпечніших внутрішніх ворогів України є корупція, яка унеможливує ефективний розвиток України в економічній, соціальній та гуманітарній сферах, гальмує її інтеграцію в Європу. Тому подолання корупції є одним із найважливіших завдань української держави.

Для ефективної боротьби з корупцією необхідна антикорупційна стратегія. Одним із базових принципів такої концепції є розуміння корупції як соціально обумовленого явища. Виходячи з цього, необхідно формувати стратегію і тактику протидії корупції, ставити відповідні цілі та визначати засоби їх досягнення, рівень матеріального, фінансового, організаційного та правового забезпечення.

Запобігання корупційним правопорушенням – це комплексний, організований і науково обґрунтований процес впливу держави та інших спеціально уповноважених суб'єктів. Одним із ключових напрямів такого запобігання є профілактика корупційних

правопорушень, зміст якої спрямований на усунення та нейтралізацію причин і умов вчинення корупційних правопорушень, а також інших криміногенних факторів, що впливають на особистість суб'єктів корупційних правопорушень. Теоретико-методологічне забезпечення протидії корупції підкреслює пріоритетне значення запобігання цьому соціально-правовому явищу поряд з іншими формами боротьби.

Наукові дослідження роблять значний внесок у розуміння феномену корупції та розробку антикорупційного інструментарію. Водночас в Україні бракує фундаментальних досліджень з проблем корупції, які б виробили системне наукове бачення підвищення ефективності антикорупційної діяльності на основі різних підходів та шляхів досягнення мети – зниження рівня корупції до суспільно прийняттого рівня. Необхідність такого дослідження зумовлена тим, що у вітчизняній кримінологічній літературі надто стисло розглядаються корупційні практики та види корупційних відносин, неадекватно описуються види корупційних правопорушень та суб'єкти корупції, недостатньо враховується правозастосовна практика у сфері комплексної протидії корупції. Недостатньо розглянуті теоретичні засади кримінологічної характеристики особи корупціонера, специфіка антикорупційних стратегій та детальний опис загально-соціальних і спеціально-кримінологічних заходів запобігання корупції.

Крім того, у багатьох наукових працях не враховуються останні зміни в антикорупційному законодавстві України, результати безсистемного реформування правоохоронних органів, тенденції поширеності корупції, сучасні уявлення та ставлення громадянського суспільства і бізнесу до корупції, зміни в економічних умовах, державному управлінні та суспільному житті, спричинені грубими прорахунками нової влади в державній політиці. Антикорупційна діяльність тривалий час здійснювалася без стратегічного плану, зокрема антикорупційної стратегії.

Питанню ролі запобігання корупції в органах державної влади України присвячена низка наукових досліджень. Зокрема, О. Гулак, В. Курило та Л. Дубчак аналізують важливі підходи в політиці держави щодо запобігання корупції [1]. До прикладу, В. Гвоздецький зазначає, що корупція є негативним явищем, що порушує баланс суспільних відносин, державних структур і держави [2]. Про загрози та ризики негативного впливу корупції вказують З. Живко та В. Гура, які відносять до них: погіршення інвестиційного клімату, зниження рівня економічної сфери, зменшення коштів у бюджет держави [3]. О. Іванов надає важливу інформацію щодо європейських тенденцій прогресивних заходів протидії корупції на прикладі конкретних країн [4]. К. Кирюха виявляє особливості у сфері адміністративно-правового механізму запобігання правопорушенням корупції [5]. М. Кравчук та І. Петровська подають основні напрями антикорупційної діяльності [6].

Важливим аспектом у розвитку та існуванні держави є розгляд сучасного стану поширення корупції в Україні, про що зазначає А. Мошнін [7]. Наукові підходи відповідальності за корупційні злочини досліджує А. Самойлович [8].

Важливим аспектом є також виокремлення питання про вплив корупції на особисте (приватне) життя людини. Зокрема, К. Резворович зазначає, що «приватне життя» охоплює фізичну та моральну недоторканність особи, а саме поняття «приватне життя» включає право особи обирати певні аспекти особистого життя без державного регулювання, тобто незалежно від нього та підпорядковуючись йому. Водночас поняття «приватне життя» не може бути зведене до «внутрішнього кола», в якому людина може жити особистим життям відповідно до власних уподобань. Навпаки, повага до приватного життя повинна певною мірою охоплювати і право встановлювати та розвивати стосунки з іншими людьми [9, с. 95].

Метою статті є вирішення теоретичних і прикладних проблем запобігання корупції в Україні завдяки законодавчому врегулюванню цього питання.

Матеріали та методи. Дослідження здійснено з використанням загальнонаукових і спеціальних методів, які обрано відповідно до поставленої мети, визначених завдань, предмета та об'єкта дослідження. Водночас на основі детального аналізу методів кримінологічних досліджень корупції в Україні виявлено необхідність доктринальної гармонізації методів дослідження корупції.

Зокрема, феноменологічні методи використовувалися для дослідження феномену корупції, її унікальних особливостей в Україні та причин зростання корупції, формування і збереження високого рівня поширеності та суспільної небезпеки. Історичний метод використовувався для аналізу та систематизації першопричин корупції в Україні. Цей метод також допоміг пояснити труднощі антикорупційної роботи в Україні, зокрема через тривалу традицію корупційних практик у різних сферах суспільних відносин.

Використовуючи поєднання аналітичного та прогностичного методів, автор визначив сфери державної діяльності, які потребують реформування з метою організації ефективної та комплексної антикорупційної системи в Україні. Водночас, зважаючи на українські реалії, акцент зроблено на «зовнішніх» проблемах у суспільних відносинах. Системно-структурний підхід дозволив розглянути корупцію як системне явище, проаналізувати закономірності її розвитку, вплив на суспільство, природу її структурних елементів та взаємозв'язки і залежності між чинниками, що її породжують. Ця методологія дала змогу визначити місце та значення органів державної влади в антикорупційній діяльності. Для цього також використовувалися методи абстрагування та узагальнення. Узагальнення та абстрагування використовувалися, зокрема, для опису судової практики і рішень, пов'язаних з корупцією, аналіз і синтез – для дослідження форм і проявів корупції як загального явища. Використовувалися також методи аналогії (для дослідження етіології та феноменології корупціогенних явищ); формулювання та перевірки гіпотез (для формулювання та перевірки гіпотез щодо основних причин виникнення та поширення корупції, домінуючих причин протиправної діяльності корупціонерів, пріоритетів антикорупційної діяльності); інші наукові методи, що взаємодіють між собою з метою забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності дослідження.

Результати

Корупція є однією з найсерйозніших проблем українського суспільства і становить реальну загрозу національній безпеці та існуванню країни, її політичному, соціальному та економічному розвитку, а також утвердженню та забезпеченню принципів демократії й верховенства права. Україна щороку входить до числа найкорумпованіших країн світу. Більшість українців вважають, що органи державної влади корумповані, і дуже толерантно ставляться до самої корупції; регулярні оцінки GRECO, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і Європейської комісії свідчать про те, що Україна не виконує свої міжнародні зобов'язання у сфері боротьби з корупцією.

Сутність корупції – це теоретико-правова категорія, яка відображає правовий зв'язок між корупційними відносинами та інтересами особи, суспільства і держави. Сутність корупції має історичне значення в контексті розвитку антикорупційного законодавства і являє собою вид антисоціальної поведінки, при якій вчиняються діяння, що порушують встановлену нормативну базу певної сфери діяльності шляхом використання публічних можливостей для реалізації особистих чи корпоративних інтересів на шкоду публічним інтересам.

Антикорупційний процес в Україні супроводжується постійними змінами антикорупційного законодавства, розбіжністю дій антикорупційних та інших правоохоронних органів, а також несистемним залученням організацій громадянського суспільства до антикорупційної діяльності. Незавершеність організаційної та функціональної складових національного антикорупційного механізму та незавершеність антикорупційних реформ негативно впливають на результати антикорупційних зусиль. Системна корупційна бюрократія не здатна адаптуватися до правових реформ і нових антикорупційних інституцій, а іноземні донори та партнери відзначають, що забезпечення прозорого та чесного врядування залишається складним завданням. Тому питання боротьби з корупцією залишаються на порядку денному розвитку, національної безпеки й інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури. Така ситуація зумовлює необхідність ефективного вирішення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із боротьбою з корупцією в Україні.

Соціально прийнятний рівень корупції (реалістичні цілі та очікувані результати боротьби з корупцією) означає, що корупція не є масовим явищем, не має організованого характеру, не чинить суттєвого впливу на політичну, економічну або правову сферу суспільного життя, не є функціональним елементом організованої злочинності й не використовується для приховування організованої злочинної діяльності; не присутня на найвищому політичному рівні та зрідка трапляється в судовій та правоохоронній системі. За досягнення таких показників цей результат можна вважати прийнятним, тому метою антикорупційних операцій є стримування поширення корупції в країні.

Однак досягнення цієї мети ускладнюється тим, що корупція постійно набуває нових форм під виглядом соціальних традицій і ділової практики. Зростаючий динамізм її модифікації все більш «добре» адаптується до змін у соціальному, політичному та економічному житті. Це є одним із основних чинників, що перешкоджають єдиному розумінню корупції в Україні та призводять до відмінностей у її трактуванні. Це також пояснює високий рівень корупції в Україні та є важливою причиною відсутності очікуваних успіхів практично в усіх сферах функціонування держави.

У контексті корупції головним чином важливо визначити відмінні (по суті, незмінні) ознаки корупції.

Саме виявлення відмінних (по суті, незмінних) ознак корупції лежить в основі цього багатогранного й мінливого (менш важливі аспекти) явища. Це дасть змогу насамперед визначити поняття корупції на основі сутнісних, а не другорядних ознак, що є одним із додаткових, але важливих елементів більш ефективної антикорупційної стратегії для України.

Корупція – це вже не регіональна проблема, а транснаціональне явище, що впливає на суспільство та економіку всіх країн, що робить міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії корупції надзвичайно важливим.

Відсутність конкретного прогресу в боротьбі з корупцією є однією з головних перешкод на шляху вступу України до ЄС. Зрештою, інтеграція «корумпованої України» (як її часто називають на Заході) у відносно некорумповану європейську економічну та політичну систему неминуче матиме негативний вплив на Україну. Тому збереження виваженого ставлення до України та повільний прогрес у європейській інтеграції є цілком зрозумілим підходом західних країн, спрямованим на збереження власних ефективних систем організації суспільної діяльності. З іншого боку, допоки підтримка Заходу в боротьбі з корупцією залишається недостатньою, Україна продовжує страждати від набагато більш руйнівних наслідків росії. З цієї точки зору, ефективні заходи з протидії корупції в Україні не можуть бути вжиті без урахування закріплених у Конституції України євроінтеграційних та євроатлантичних інтеграційних курсів, а також без розуміння участі України у двох глобальних світових системах. Цими двома

системами є легальна міжнародна система боротьби з корупцією та нелегальна система поширення корупції (і як джерело корупції для своїх західних партнерів, і як об'єкт впливу (взаємовпливу) інших, менш корумпованих країн).

Це цивілізаційний вибір, межа, яка визначається низкою критеріїв, таких як позиція держави щодо прав і свобод людини, наявність дієвого громадянського суспільства та існування ефективної системи стримувань і противаг на найвищому політичному рівні. Однак одним із головних критеріїв належності держави чи суспільства до європейської цивілізації є стан корупції в країні. Теоретичне осмислення державної влади дозволяє стверджувати, що всі існуючі моделі державно-правової влади, які протидіють (обмежують) корупцію, є візантійськими (аутистичними), в основі яких лежить образ ідеальної державної влади, що несе високу соціальну місію, об'єднує навколо себе суспільство і в цьому сенсі важко піддається зловживанням. До таких моделей належать: 1) ідеалістичні – проти корупції бюрократії, що представляє державну владу; 2) системні – державна влада схильна до корупції і тому потребує створення спеціалізованих державних структур для посилення контролю за державною владою; 3) автократичні – проти корупції, що представляє державну владу. Він базується на ідеї, що державна влада схильна до зловживань і потребує обмеження та контролю.

Варто зазначити, що термін «корупція» вперше з'явився в міжнародних документах у 1950-х роках, але його значення в тексті не роз'яснювалося.

Лише наприкінці 1970-х років була зроблена перша спроба дати міжнародно-правове визначення корупції. Однак, незважаючи на подальші напрацювання та кроки, зроблені в цьому напрямку, виробити єдине та уніфіковане бачення змісту та основних ознак корупції на основі міжнародно-правових документів практично неможливо.

Ступінь захищеності держави від зовнішніх загроз, зокрема від збройної агресії, безпосередньо залежить від внутрішньої стабільності, міцності державних інститутів та ефективності політичної влади на території держави. У цьому контексті корупція часто є головною внутрішньою причиною політичних та економічних криз. Це пов'язано з тим, що вона підриває демократію та верховенство права, призводить до порушення прав людини, ринкових викривлень та зниження якості життя, а також створює умови для розвитку організованої злочинності, тероризму та інших загроз безпеці людини. Ці негативні явища відбуваються в усіх країнах, великих і малих, багатих і бідних, але їх вплив найбільший у країнах, що розвиваються.

Завдання кримінології – сприяти зниженню рівня корупції в Україні до соціально прийняттого рівня. Такими критеріями прийнятності в конкретній державі є формальні та неформальні показники.

Боротьба з корупцією є найважливішим національним викликом сьогодення. З моменту здобуття Україною незалежності корупція була визнана прямою загрозою національній безпеці, стабільності та економічному зростанню. Негативним наслідком корупції є ерозія важливих конституційних принципів в Україні, таких як соціальна справедливість та рівність усіх перед законом. Корупція підриває довіру людей до влади, перешкоджає дії ринкових механізмів, спрямованих на розвиток конкуренції та запобігання монополізації в економіці, а також заохочує лобіювання законодавчої та регуляторної діяльності. Запит на постійну боротьбу з цим негативним соціально-правовим явищем, безсумнівно, відчують як політики, так і громадськість. Саме цим зумовлений зростаючий науковий інтерес до аналізу цієї проблематики [8].

Корупція в Україні сьогодні є однією з найсерйозніших проблем країни. Хоча рівень корупції різко знизився за останнє десятиліття, значна частина української економіки залишається в «чорній» або «сірій» зоні. Як наслідок, багато процесів, пов'язаних з великими державними витратами, таких як масштабне будівництво та закупівлі, серйозно затримуються. Потребує уваги взаємозв'язок між корупцією та організованою

злочинністю. Насправді цей взаємозв'язок найяскравіше проявляється в політичній та державній системах. Організована злочинність проникає в ці системи, корумпуючи уряди та адміністрації і підриваючи їх зсередини через корупцію. Це сприяє прийняттю деструктивних рішень та лобіюванню інтересів злочинних угруповань і бізнес-структур.

Загальними причинами зростання корупції та організованої злочинності в Україні зазвичай називають наступні:

- неписьменність більшості населення;
- неефективне функціонування більшості державних інститутів;
- адміністративна, технічна та оперативна непідготовленість правоохоронних органів до боротьби з організованою злочинністю, включно з корумпованими структурами на всіх рівнях держави;
- відсутність розвинутих соціальних інститутів – низька фінансова підтримка з боку державних служб та відсутність гарантованої системи соціального захисту [10].

Сутність корупції полягає у перетворенні публічної влади та можливостей на неправомірну вигоду. Виявлення основних ознак цього соціально-правового явища та уніфіковане визначення корупції з кримінологічної точки зору є важливою передумовою правильного визначення завдань державної антикорупційної діяльності та підвищення її ефективності.

Однією з головних особливостей корупції в Україні є її масовий характер. Це зумовлено масовою свідомістю українського суспільства (суспільною мораллю), яка спричинена довготривалою інституційною слабкістю держави та неефективністю правової системи. Водночас масовий характер корупції не треба сприймати як математичний вимір, лінійний результат або механічну суму багатьох корупційних діянь. Корупцію необхідно розглядати як один із основних або перманентних продуцентів злочинності, визнаючи її через призму широкого спектра відносин та рівнів, які створюють сприятливі умови для вкорінення корупції в Україні та мотивують потенційних злочинців до вчинення несанкціонованих дій.

Найбільш небезпечними видами корупції є політична корупція, судова корупція та корупція у правоохоронних органах. Ці види корупції взаємопов'язані та взаємозалежні. Україна є країною з перехідною демократією, де існують сприятливі умови для розвитку та вкорінення політичної корупції. У такій ситуації існують найрізноманітніші способи прихованого зловживання владою, оскільки, з одного боку, відсутній жорсткий контроль політичної опозиції за діяльністю влади, а з іншого – ефективний громадський контроль за дотриманням демократичних і правових принципів у функціонуванні державних інститутів. Основним (головним) інструментом боротьби з політичною корупцією в Україні є формування (поява) антикорупційної політичної волі на вищих щаблях влади та волі населення (громадянського суспільства) активно протистояти антидемократичним та антиправовим проявам у здійсненні державної влади.

Ще однією проблемою сучасної державної кримінології є корупція у сфері освіти. Її варто розглядати як один із найважливіших корупціогенних чинників в Україні, який опосередковано впливає на деструктивне формування особистості значної частини майбутніх злочинців і таким чином функціонує всупереч своїй первісній природі.

Першопричини корупції в Україні мають ідеологічне значення для розуміння природи і коренів корупції в нашій країні та розробки системи протидії їй, особливо в період перебування України в радянській системі управління, коли ступінь корумпованості був високим, а державна влада постійно зловживала з корисливою метою. Ефекти та наслідки цієї першопричини можуть бути нейтралізовані через встановлення принципів функціонування демократичної держави, верховенства права, незалежної та справедливої судової системи й конкурентної ринкової економіки.

Основні причини корупції в Україні можна розподілити на три групи [11]:

- соціально-психологічні;
- політичні;
- економічні.

Наразі найсильнішими чинниками корупції в Україні є інституційна слабкість держави та неефективність державної правової системи.

Морально-психологічний вплив корупції є потужним чинником деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей і деформації індивідуальної та суспільної психології; руйнує духовні та моральні цінності; сприяє поширенню кримінальної ментальності в суспільстві; змінює мотивацію діяльності публічних службовців у сфері державного управління та громадян у різних сферах суспільного життя. Корупція породжує у психіці громадян відчуття безсилля й незахищеності перед державою та її інститутами, посадовими і службовими особами. Вплив корупції на соціальну сферу створює подвійні стандарти моралі та поведінки в суспільстві, де головним чинником значущості людини та мірилом успіху є її економічний статус, який не обов'язково здобувається законним шляхом. Відбувається загальне погіршення норм соціальної поведінки. Корупція також впливає на соціальне розшарування та формування олігархічних груп через несправедливий розподіл коштів.

В економічній сфері корупція негативно впливає на механізми ринкової конкуренції, заохочує монополістичні тенденції, визначає неефективний розподіл державного бюджету, призводить до несправедливого розподілу доходів і збагачення корумпованих суб'єктів за рахунок інших членів суспільства, сприяє зростанню цін на товари та послуги через так звані «накладні витрати» корупції, визначає існування та розвиток організованої злочинності й тіньової економіки.

Доцільно розрізнити прямі негативні економічні наслідки корупції, такі як втрати бюджетних ресурсів на прикриття корупції, та непрямі втрати, які виникають внаслідок того, що корупція знижує ефективність економіки в цілому, спотворює механізми та інститути ринкової конкуренції [12]. На відміну від прямих втрат, непрямі втрати складніше оцінити, а пошук шляхів їх запобігання є складним завданням.

Необхідною умовою розвитку кримінальної інституціоналізації корупції є активна підтримка населенням загальноприйнятих у суспільстві норм. Водночас у ситуаціях, коли держава свідомо самоусувається від вирішення соціальних проблем, типовими є «аномалії» та девіації, тобто фактори інституціоналізації. Групи, щоб вижити, природно, створюють власні правові системи поза законом. Такі суспільства прискорюють криміналізацію всіх суспільних відносин в економічній, політичній, правовій, соціальній, духовно-моральній сферах.

Байдужість правоохоронних органів до цього виду корупції сприяла також формуванню прихильності до корупції в країні. Але найголовнішим моральним елементом є відсутність внутрішніх перешкод для вчинення дрібних (локальних) корупційних правопорушень (у пасивній чи активній формах). З огляду на вищезазначене, однією з особливостей корупції в Україні є її масовий характер. Тією мірою, якою жорстке засудження громадською думкою корупції в органах державної влади в Україні супроводжується толерантним ставленням до локальної корупції, корупція фактично визнається суспільством як імпліцитна соціальна норма, а не аномалія, що є однією з детермінант сталого відтворення корупційних взаємодій. Такі суттєві протиріччя, ментальні конфлікти та взаємовиключні судження громадян викликають занепокоєння. З'ясування цього парадоксу – шлях до вирішення проблеми зниження рівня корупції з масового до соціально прийняттого.

Проаналізуємо це, на перший погляд, нелогічне протиріччя трохи детальніше. Зокрема, пересічні українці негативно ставляться до корупції як до абстрактного поняття, що шкодить державі та суспільству, а також як до не менш абстрактного

поняття, вважаючи, що винуватцями її є представники політичної та економічної верхівки. З іншого боку, подібні дії на нижчому («побутовому») рівні не підлягають такому ж осуду та визнаються з певним розумінням і легітимністю.

Ступінь захищеності держави від зовнішніх загроз, зокрема збройної агресії, безпосередньо залежить від внутрішньої стабільності, міцності державних інститутів та ефективності політичної влади. У цьому контексті корупція часто є головною внутрішньою причиною політичних та економічних криз. Це пов'язано з тим, що вона підриває демократію та верховенство права, порушує права людини, спотворює ринки, знижує якість життя та створює умови для розвитку організованої злочинності, тероризму та інших загроз безпеці людини. Ці негативні явища відбуваються в усіх країнах, великих і малих, багатих і бідних, але їхній вплив є найбільшим у країнах, що розвиваються. Корупція є однією з найгостріших соціальних проблем сучасності, вирішення якої є пріоритетним завданням для багатьох країн. Для України корупція є загрозою національній безпеці та конституційному ладу. Не дивно, що більшість українців сприймають корупцію як найбільшу внутрішню загрозу національній безпеці України.

Незважаючи на те, що Україна веде активні бойові дії, лише невелика частка населення вважає, що головна загроза безпеці України походить ззовні. Кримінологічна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки. Для характеристики безпеки особистості, суспільства і держави деякі вчені запропонували цей термін і визначили його як об'єктивний стан захищеності життєво важливих та інших фундаментальних інтересів особистості, суспільства і держави від злочинних посягань та загроз, зумовлених різними криміногенними факторами (явищами і процесами). Це визначається як почуття безпеки людей. Справді, захист кожної людини, її прав і свобод від злочинних посягань та встановлення певних гарантій запобігання таким діям є кримінологічним забезпеченням національної безпеки. Так забезпечується кримінологічна безпека національних інтересів.

Зокрема, важливо розглянути судову практику та рішення, пов'язані з корупцією в Україні. Боротьба з корупцією продовжує залишатися одним з наших національних пріоритетів. Важливу роль у боротьбі з цим явищем відіграють, зокрема, заходи кримінально-правового впливу, хоча систематична протидія корупції не може бути гарантована самостійно, але вона дуже важлива в цьому процесі. Ефективність цих заходів залежить не тільки від належного нормативного регулювання, а й від практики їх застосування. Для того щоб зрозуміти поточний стан каральної політики, пропонується проаналізувати окремі статистичні показники кількості осіб, засуджених за корупційні злочини у 2018-2023 роках. В Україні у 2022 році за корупційні злочини було засуджено 1789 осіб, у 2021 році - 1363 особи, у 2022 році - 932 особи та у 2020 році - 823 особи були засуджені за корупційні злочини. У 2018 році було засуджено 795 осіб, а в 2019 році - 957. Наприклад, у 2022 році, порівняно з 2018 роком, спостерігається негативна тенденція притягнення винних до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних злочинів.

Особливої уваги заслуговує питання винесення вироків за корупційні злочини. Так, у 2018 році до позбавлення волі було засуджено 47 осіб, обмеження волі – 13 осіб, арештів – 9 осіб, утримання в дисциплінарному батальйоні – 1 особа, службових обмежень для військовослужбовців – 3 особи, громадських робіт – 4 особи, штрафів – 575 осіб. Далі, у 2019 році, 64 людини були ув'язнені, 11 були засуджені до обмеження волі, 8 були заарештовані, 3 були засуджені до громадських робіт і 739 були засуджені до штрафів. Водночас 130 осіб було звільнено від покарання, з яких 128 було звільнено від покарання в порядку нагляду за статтею 75 Кримінального кодексу України (далі - Кримінальний кодекс).

На перший погляд здається, що основним видом покарання за вчинення корупційних злочинів є штрафи. Але тим, хто скоює такі злочини, призначаються і інші, більш суворі покарання, включаючи тюремне ув'язнення і обмеження волі. Подальший аналіз статистичних даних показує, що об'єктивна ситуація щодо накладення штрафних санкцій у цій сфері зовсім інша. Так, у 2022 році від покарання було звільнено 140 осіб, засуджених за корупційні злочини, з яких 129 перебували на випробувальному терміні за статтею 75 Кримінального кодексу. У 2019 році від покарання було звільнено 130 осіб, з яких 128 були призначені випробувальні терміни за статтею 75 Кримінального кодексу.

В результаті, в практиці винесення вироків по корупційних злочинах домінують дві тенденції. Перша полягає в тому, що в більшості випадків винна особа карається штрафом. Згідно з другою тенденцією, якщо винному призначається інше, більш суворе покарання, то така особа звільняється від кримінальної відповідальності за статтею 75 Кримінального кодексу.

Визначення оптимальних кількісних і якісних показників для вимірювання ефективності та своєчасності виконання завдання має базуватися на індикаторах рівня (сприйняття) корупції в Україні. Це можуть бути міжнародні оцінки авторитетних антикорупційних організацій, дані національних соціологічних опитувань, офіційна статистика, структура та динаміка корупційних правопорушень, результати вибіркового кримінологічних досліджень, у тому числі вимірювання потенційних рівнів корупції.

В Україні діє антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки. Згідно з документом, метою законодавчого акта є не тільки запобігання корупції та боротьба з нею, а й забезпечення послідовності в антикорупційній діяльності всіх державних установ та органів місцевого самоврядування України.

Антикорупційна стратегія реалізується за допомогою реалізації відповідної державної антикорупційної програми, розробленої Державним агентством з протидії корупції, з урахуванням деталей, встановлених законом і затверджених Кабінетом Міністрів України.

НАЗК (Національне агентство з питань запобігання корупції) координує реалізацію документа і реалізацію заходів Національної програми і, при необхідності, створює координаційну робочу групу з антикорупційної політики в Департаменті в якості консультативного органу. Очікується, що антикорупційні стратегії знизять рівень корупції в Україні, зокрема, шляхом усунення або мінімізації ризику корупції, зменшення корупційного досвіду громадян і компаній, зниження їх опірності корупції та збільшення числа державних посадових осіб, громадян і компаній, які готові і фактично повідомляють про випадки корупції, що стають відомими їм.

Звичайно, такі стратегії не ґрунтуються на досягненні швидких та ефективних результатів (що є неможливим), а спрямовані на поступове покращення ситуації та дозволяють об'єктивно оцінити ефективність антикорупційної діяльності.

Політичні причини корупції полягають у тому, що корупція підриває довіру громадян до політичної системи, призводить до розчарування в корумпованій політичній системі та неохочої участі в політичному процесі. Це спричиняє небажання брати участь у виборах та референдумах.

Наслідки корупції поділяють на [13]:

- 1) за характером впливу – прямі та опосередковані;
- 2) за природою впливу – зумовлені переважно самим явищем корупції та його поєднанням з іншими чинниками;
- 3) за сферою поширення – можна поділити на економічні, політичні, соціальні, правові та інші.

Наслідки корупції також є її причинами і утворюють взаємопов'язані причинно-наслідкові зв'язки («кола корупції»), розірвання яких призводить до очікуваного результату – максимального контролю над корупцією на суспільно прийнятному рівні.

Переважає більшість корупційних діянь в Україні вчиняється на користь юридичних осіб, і застосування кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб часто визнається додатковим інструментом боротьби з корупцією. Водночас, на відміну від асиметрично перебільшеного значення кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб, механізми притягнення до адміністративної та цивільно-правової відповідальності юридичних осіб, які беруть участь у корупційних діяннях та отримують від них неправомірну вигоду, потребують суттєвого вдосконалення. Чинне законодавство України використовує поняття «корупційні правопорушення». Воно також визначає правопорушення, які містять ознаки корупції, але не охоплюються жодним із цих понять. Тому, принаймні до внесення змін до чинного законодавства, необхідно чітко розмежовувати ці терміни та активно використовувати в науковому та термінологічному обігу узагальнене поняття «корупційні діяння». До «корупційних діянь» належать усі види корупційних правопорушень, за які встановлено кримінальну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність, усі види правопорушень, пов'язаних з корупцією, за які встановлено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність, а також корупційні діяння, за які передбачена конституційна відповідальність.

Відсутність поваги до незалежності держави та обов'язку служити українському народу легко спонукає системних корупціонерів до антидержавної діяльності, пов'язаної з особистим збагаченням, навіть якщо ця діяльність свідомо не спрямована на національну безпеку України. Основним інструментом боротьби з корупцією є її запобігання.

Якісне запобігання корупції шляхом усунення причин корупції та можливостей (умов) для вчинення корупційних діянь закономірно мінімізує потребу в підвищенні активності компетентних органів у сфері виявлення таких діянь та притягнення винних осіб до відповідальності. Враховуючи неможливість суттєвого усунення причин корупції у коротко- та середньостроковій перспективі та високий рівень латентності корупції, основна увага кримінологічної теорії та практики у сфері протидії корупції в Україні має бути зосереджена на запобіганні корупції внаслідок усунення можливостей для корупційних діянь.

Натомість більшість основних суб'єктів боротьби з корупцією – антикорупційні державні інституції – покликані боротися з корупцією насамперед з точки зору виявлення та викриття корупції, а не її запобігання. Це свідчить про те, що їхні повноваження щодо запобігання корупції та, зокрема, усунення можливостей для корупції є суттєво слабкими, а пріоритети у цій сфері розподілені непропорційно.

Електронне декларування доходів і витрат осіб, уповноважених на виконання функцій держави, має потужний превентивний потенціал. Цей напрям має залишатися одним із пріоритетів державної антикорупційної роботи. Водночас процес перевірки декларацій має бути суттєво вдосконалений, щоби забезпечити максимально повну перевірку всієї інформації, яка підлягає перевірці. Такий підхід цілковито усуває можливості (умови) для корупційних практик та створює стійке переконання у неможливості уникнути відповідальності за потенційну корупцію. Функціонально це має призвести до ситуації, коли корупція не є ані соціально, ані юридично вигідною. Підстави для виключення з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, мають бути чітко прописані в законі. Вибір законодавцем виду відповідальності за корупцію має ґрунтуватися не лише на «лінійній оцінці» критеріїв суспільної небезпеки конкретного діяння, а й на потенційній

ефективності конкретного виду юридичної відповідальності як засобу запобігання вчиненню таких діянь у майбутньому. Бажано також доповнити перелік видів юридичної відповідальності за корупційні правопорушення юридичною відповідальністю на конституційному та законодавчому рівні [14].

Антикорупційна діяльність в Україні потребує значної координації. До запобігання корупції можна віднести: декларування політичної волі до боротьби з корупцією, забезпечення здійснення антикорупційної діяльності виключно на правовій основі та повну відповідність положень чинного антикорупційного законодавства Конституції України; створення ефективного правового механізму контролю за антикорупційною діяльністю в законодавчій сфері; чітке визначення корупції як об'єкта протидії; встановлення реалістичних цілей у сфері протидії корупції; визначення сфер, де корупція є найбільш ймовірною («осередків корупції»); забезпечення чіткого визначення корупції як мети боротьби з корупцією.

Розрахунок окремих кількісних показників корупції, незалежно від антикорупційних заходів, має переважно інформативний (описовий, пояснювальний) характер. Тому необхідно розробити заходи з перевірки достовірності, точності та спрямованості офіційної статистичної інформації щодо результатів антикорупційної діяльності. Для того, щоб зробити такі показники функціональними та застосовними, важливо створити механізм статистичного спостереження (моніторингу) ефективності антикорупційних заходів на національному рівні та знайти інструменти для відстеження причинно-наслідкового зв'язку між такими заходами та зниженням рівня корупції в Україні.

Визначати рівень корупції можна різними способами, але саме аналіз наслідків корупції є найоб'єктивнішим і точним показником поширеності (вкоріненості) корупції, а отже, найефективнішим інструментом у боротьбі з корупцією. Іншими словами, наслідки корупції є найбільш точним критерієм оцінки рівня корупції.

Розширення сфери антикорупційної оперативно-розшукової діяльності в Україні має здійснюватися більш виважено та з урахуванням наступних ризиків порушення конституційних прав і свобод під час проведення негласних оперативно-розшукових заходів (навіть за умови законодавчого гарантування законності такої діяльності), дублювання завдань різних правоохоронних органів (таке дублювання існує в багатьох інституціях, відповідальних за боротьбу з корупцією (НАБУ, ДБР, СБУ, Національна поліція)) та появи корупційних справ.

Необхідно також відзначити недостатнє оперативне супроводження досудових розслідувань корупційних правопорушень та неефективне використання матеріалів негласних (розшукових) слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до статей Антикорупційного закону, антикорупційна програма юридичної особи – це комплекс правил, стандартів і процедур, спрямованих на виявлення, протидію та запобігання корупції у діяльності юридичної особи.

Антикорупційна програма має бути затверджена після проведення консультацій з працівниками юридичної особи. Текст антикорупційної програми повинен бути постійно доступним для працівників юридичної особи. Положення про обов'язковість дотримання антикорупційної програми включаються до трудового договору, правил внутрішнього розпорядку юридичної особи, а також можуть включатися до договорів, що укладаються юридичною особою.

Типова антикорупційна програма юридичної особи затверджується рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції. Антикорупційною програмою юридична особа керується за принципом «нульової толерантності» до будь-яких проявів корупції з боку її працівників, посадових осіб, керівників та засновників (учасників) як у внутрішній діяльності, так і у правовідносинах з діловими партнерами,

органами державної влади та органами місцевого самоврядування, і заявляє, що вживатиме всіх передбачених законом заходів щодо запобігання, виявлення та протидії корупції і пов'язаним з нею діям (практикам).

Крім того, варто нагадати, що антикорупційні заходи у приватному секторі також передбачені в Засадах державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) [15]. Серед причин корупції у приватному секторі – фактичне зрощення бізнесу та влади, що призводить до використання політичного впливу на бізнес, незаконного лобювання прийняття законів та інших нормативно-правових актів тощо.

Бізнес-середовище є підґрунтям для корупційних практик (нестабільне та неповне законодавство, незаконне лобювання інтересів окремих бізнес-груп, складні процедури регулювання підприємницької діяльності, корумпованість регуляторних органів та судової системи). Метою стратегії є усунення корупційних передумов для ведення бізнесу, створення сприятливого бізнес-середовища для відмови від корупційних практик та підвищення толерантності бізнес-спільноти до корупції.

Важливою передумовою успішної боротьби з корупцією є здійснення повноцінного державного та громадського контролю з використанням морально-ідеологічних інструментів і громадського контролю.

Такі заходи мають здійснюватися на основі наступних міркувань [16]:

- 1) Верховенство права. Це визначає, що всі контрольні заходи, які здійснюються державою або громадськістю, підпорядковуються принципу верховенства права. Основою контролю є Конституція України, міжнародні документи, ратифіковані нашою державою, національні закони та підзаконні акти.
- 2) Контроль за використанням морально-ідеологічних інструментів протидії корупції є ефективним лише тоді, коли державні органи та громадянське суспільство співпрацюють у сфері запобігання та протидії корупції.
- 3) Прозорість видатків бюджетів усіх рівнів на морально-ідеологічні заходи протидії корупції та відповідальність за їх цільове використання. Дотримання цього принципу означає, що бюджети всіх рівнів повинні передбачати видатки на морально-ідеологічні заходи протидії корупції. Ця стаття бюджету не повинна формуватися за залишковим принципом. Кошти, передбачені цим бюджетом, повинні витратитися лише за призначенням, інакше розпорядник бюджетних коштів буде нести відповідальність.
- 4) Розпорядники бюджетних коштів.
- 5) Оприлюднення та доступність інформації про виконання заходів і діяльність органів, що їх реалізують. Це положення може бути реалізовано шляхом надання інформації громадськості через засоби масової інформації. Такий підхід не лише забезпечує дотримання принципів прозорості та відкритості в реалізації морально-ідеологічних антикорупційних заходів, а й сприяє побудові основ громадянського суспільства. Окрім цього, постійне інформування громадян про реалізацію заходів поступово підвищує усвідомлення їх важливості та необхідності, сприяє сприйняттю кожним громадянином своєї особистої участі у перетворенні держави. Місцеві організації, які безпосередньо борються з корупцією, більш чутливі до потреб населення, ніж організації на національному чи регіональному рівні.

Зважаючи на велику кількість спеціалізованих антикорупційних органів у світі та різноманітність їхніх функцій і фактичної діяльності, нелегко скласти повний перелік існуючих функціональних та інституційних моделей, не кажучи вже про те, щоби визначити перспективні напрями.

Під час створення нових структур в адміністративній системі необхідно враховувати національні умови, культуру, законодавство та адміністративні

особливості кожної країни. Однак доцільно встановити основні підходи до вирішення проблем і базові моделі існуючих структур.

Корупція – це смерть. Смерть від нестачі ліків, смерть на невідремонтованих дорогах, щоденна смерть від того, що називають «поганим урядуванням». Відтоді, як корупцію визнали глобальною проблемою, з якою потрібно боротися так само рішуче, як з глобальними епідеміями та глобальним потеплінням.

Висновки

Корупція в Україні має довгу історію і є багатогранним явищем, яке стосується не лише державних службовців, а й приватний сектор та багато інших верств суспільства. Антикорупційне законодавство України все ще розвивається, і його розвиток все більше ґрунтується на позитивному досвіді інших країн. Варто додати, що запобіганню корупції має надаватися абсолютний пріоритет над іншими заходами боротьби з цим явищем. Запобігання корупції не може визначатися одноразовою кампанією. Лише спільними зусиллями влади та громадянського суспільства в майбутньому наша країна зможе частково подолати цю проблему. Очікувані напрями подальших досліджень за темою цієї статті: координація антикорупційної діяльності законодавчих та правоохоронних органів для досягнення реальної мети протидії корупції; політична корупція; корупційні злочини як найбільш небезпечний вид корупційних правопорушень; причини та умови корупції на сучасному етапі розвитку України; причини недостатньо ефективного впровадження нової антикорупційної політики; визначення пріоритетності антикорупційних заходів і відмови від подальшого посилення репресивних елементів боротьби з корупцією, комплексного характеру.

Список використаних джерел

1. Гулак О. В., Курило В. І., Дубчак Л. М. До питання про шляхи подолання корупції в Україні. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 196–201. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.1.29> (дата звернення: 05.11.2023).
2. Гвоздецький В. Д. Правові засади запобігання та протидії корупції в Україні. *Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 жовт. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 40–44. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_10_2019/pdf/10.pdf (дата звернення: 05.11.2023).
3. Живко З., Гура В. Рівень корупції в Україні за міжнародними оцінками. *Вчені записки університету «Крок»*. 2023. № 1 (69). С. 78–85. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-69-78-85> (дата звернення: 05.11.2023).
4. Іванов О. В. Національне агентство з питань запобігання корупції в системі суб'єктів запобігання та протидії корупції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 2. № 4 (2). С. 75–78. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v4-2_2018/18.pdf (дата звернення: 05.11.2023).
5. Кирюха К. І. Напрями підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання запобігання корупції в органах національної поліції України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. № 2. С. 32–37. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.36> (дата звернення: 05.11.2023).
6. Кравчук М., Петровська І. Основні напрямки антикорупційної діяльності в Україні та їх правове регулювання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 49–55. URL: <https://doi.org/10.35774/app2021.02.049> (дата звернення: 05.11.2023).

7. Мошнін А. Корупція у сучасній Україні: стан та напрями протидії. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2022. № 2 (62). С. 106–110. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-2\(62\)-16](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-2(62)-16) (дата звернення: 05.11.2023).
8. Самойлович А. А. Значення кваліфікації корупційних адміністративних правопорушень для національної поліції України. *Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право*. 2019. Т. 30 (69). № 5. С. 171–175. DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.5/29> (дата звернення: 05.11.2023).
9. Резворович К. Р. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 96–102. <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4643> (дата звернення: 05.11.2023).
10. Світличний О., Кадегроб А. Суб'єкти публічного управління у сфері запобігання порушенням, пов'язаним з корупцією. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 2. С. 230–234. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.40> (дата звернення: 05.11.2023).
11. Скобіна І. І., Дубич К. В. Організаційно-правові засади запобігання корупції в державному управлінні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 8. С. 120–126. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2021/21.pdf (дата звернення: 05.11.2023).
12. Шило С. Особливості застосування законодавства щодо запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Т. 74. С. 86–93. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.48> (дата звернення: 05.11.2023).
13. Дорохіна Ю. А., Мороз І. О. Корупція та корупційні злочини в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/17> (дата звернення: 05.11.2023).
14. Трепак В. М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 444 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2020/trepak-v.m.-teoretichno-prikladni-problemi-zarobigannya-ta-protidiyi-koruptsiyi-v-ukrayini_a.docx (дата звернення: 05.11.2023).
15. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування : монографія / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. Л. Федоренка. Київ : Видавництво Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с. URL: <https://lira-k.com.ua/books/derzhavna-antikorupciyna-polityka-i-zarobigannya-ta-protydija-korupciji-na-publichniij-sluzhbi-v-organah-derzhavnoji-vlady-i-organah-miscevogo-samovrjaduvannja.html> (дата звернення: 05.11.2023).
16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану : Проект Закону № 7348 від 04 трав. 2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39559> (дата звернення: 05.11.2023).